

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / *Received*:05.07.2018 • Kabul Tarihi / *Accepted*:07.09.2018

Azerbaycan’da Öncü Bir Kadın: Xurşidbanu Natevan’ın Yaşamı, Sanatsal Kişiliği ve Liderlik Özelliği Üzerine Bir Değerlendirme

Esra Banu SİPAHİ

Doç. Dr.

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi-Konya-Türkiye

ORCID: 0000-0001-6277-8027

Mail Adresi: ebsipahi@konya.edu.tr

Bahar ÖZSOY

Doktora Öğrencisi

Bakü Devlet Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler-Bakü-Azerbaycan

ORCID: 0000-0002-6667-6789

Mail Adresi: bhr_ozsoy_27@hotmail.com

Murad KHASHİMOV

Yüksek Lisans Öğrencisi

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler-Konya-Türkiye

ORCID: 0000-0003-1692-4518

Mail Adresi: murad.khashimov32@gmail.com

Öz

Kadınların siyasi, ekonomik, toplumsal ve hukuksal eşitlik talepleri ile 18. yüzyılda gelişmeye başlayan kadın hareketi, 19. yüzyılda nispeten başarı sağlamış ve dünyanın birçok bölgesinde kadınlar bir takım hakları elde edebilmişlerdir. Bu yüzyılda kadın görünürlüğünün arttığı ülkelerden olan Azerbaycan’da sözü edilen öncü ve lider kadınlardan biri olarak Natevan öne çıkmaktadır. Karabağ hanlığının son varisi olarak başladığı hayat yolculuğunda almış olduğu eğitimin ve sanatsal yeteneğinin katkısıyla, gerek siyasi gerekse de kültürel alanda büyük bir birikime sahip olan Natevan, yaşamış olduğu çeşitli zorluklara karşın Azerbaycan’da “güçlü kadın imgesi”nin sembolü olarak kabul edilmektedir.

Çalışma’nın temel amacı Azerbaycan’da şair, yazar, anne ve hayırsever olma özellikleri ile tanınan Natevan’ın dünyadaki “lider kadınlar”dan biri olarak tanıtılmasına katkıda bulunmaktır. Bu kapsamda Türkçe, Azerbaycan dili ve Rusça literatür taranmış; ilgili çalışmalarda genel olarak şairin edebi yönü üzerinde durulmasına karşın, liderlik ve öncü kadın özelliklerine vurgu yapılmadığı gözlemlenmiştir. Çalışma bu eksikliği gidermek suretiyle ilgili literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde 19. yüzyılda kadın haklarının durumuna ve Natevan’ın sanatsal kişiliğinin gelişmesinde etkisi olduğu düşünülen Şuşa kentine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise hayatı kişisel, siyasi ve sanatsal yönleri ile ele alınan Natevan’ın bir kadın olarak yapmış olduğu çalışmalar ve içinde yaşadığı toplumun kadınlara olan katkısı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Öncü Kadınlar, Natevan, Liderlik, Azerbaycan

A Leading Woman in Azerbaijan: An Evaluation on Xurşidbanu Natevan's Life, Artistic Personality and Leadership Feature

Abstract

The women's movement, which began to develop in the 18th century with women's political, economic, social and legal equality demands have been relatively successful in the 19th century and women in many parts of the world have been granted a number of rights. In Azerbaijan, which is one of the countries where women's visibility increased in this century Natavan stands out as one of the pioneering and leading women. Natavan who is the last heir of the Karabakh khanate had political and cultural accumulation with the contribution of education and despite the difficulties she has experienced, she has taken its place as a symbol of "strong female image" in Azerbaijan.

The main aim of the study contributes to the introduction of Natevan, as one of the leading women in the world. In this context Turkish, Azerbaijani and Russian literature were searched; it was observed that despite the emphasis on the literary direction of the poet in general, leadership and pioneering women features are not emphasized. This study aims to contribute to the literature by correct this deficiency. In this context, in the first part of the work it was included that in the 19th century the situation of women's rights and the city of Shusha, which is thought to be the effect of Natevan's artistic development. In the second part it was evaluated that Natevan, whose life is treated with personal, political and literary aspects works that it had done as a woman and her contribution to the women of the community where she lives in.

Keywords: Pioneering Women, Natavan, Leadership, Azerbaijan

GİRİŞ

Toplumsal cinsiyet kalıplarının daha belirgin bir biçimde işlediği ataerkil toplumlarda kadının “annelik” kalıplarını yıkarak, kendini “birey” olarak tanımlaması üzerinden, alışılmışın dışında bir profil çizmesi günümüzde bile tartışmaya açık bir durum olarak değerlendirilmektedir. Kendine sunulan mekânın ve zamanın sınırlarını zorlamak çok az kadına nasip olmuş olsa da, sözü edilen kadınlar tarihin önemli dönemlerinde erkekler kadar büyük başarılar imza atabilmişlerdir.

Azerbaycan, gerek Türk gerekse Müslüman devletlerarasında kadınların siyasi, ekonomik, toplumsal görünürlüğü açısından önemli bir geçmişe sahiptir. Azerbaycan tarihi incelendiğinde birbirine tezat gibi görünse de askeri ve sanatsal alanlarda kadınların önemli konumlara geldikleri görülmektedir. Qarabağlı'nın¹ “Amazon kadınlar” olarak tanımladığı Azerbaycan kadınları kahramanlık ve vatanperverlikte erkeklerden geri kalmayacak başarılar elde etmiş; edebiyat başta olmak üzere sanatın birçok dalında kendilerine yer edinmişlerdir. Kadın varlığının ve haklarının dünya tarafından kabul edildiği 20. yüzyıla gelinmeden Tomris'ten başlayarak, Azerbaycan siyasi ve edebi tarihinde Perixan Hanım, Sara Hatun, Tuti Bike, Gövhâr Ağa ve Natevan gibi yönetici, bürokrat ve sanatçı kimlikleri ile öne çıkan onlarca kadın ülkenin gelecek kadın siyaseti için örnek teşkil etmişlerdir.

Bir ülkenin ekonomik, kültürel ve siyasi gelişmişliğini anlamada en önemli göstergelerden olan kadın görünürlüğü günümüzde özellikle gelişmekte olan ülkeler için temel sorunlardan biri olmaya devam etmekte; kadınlar sahip oldukları potansiyellerini açığa çıkarmada birçok engelle karşı karşıya kalmaktadırlar. Özellikle ataerkil yapıların ve zihniyet kalıplarının baskısı altında yaşayan kadınlar için söz konusu potansiyellerin gerçeğe dönüşmesi zor “hayaller” olmaktan öteye geçememektedir. Çalışmanın temel konusu olan Natevan, bütün zorluklara rağmen “başarabilmiş kadın”lardan biri olarak yalnızca kendi devrine değil, sonraki dönemlere de ilham kaynağı olmuş güçlü bir lider, acılı bir anne, başarılı bir şairdir. Bir yandan dönemin siyasi koşulları içerisinde çeşitli zorluklar yaşayan, diğer yandan bir kadın olarak yaptıkları ve yaşadıkları ile eleştirilere maruz kalan, ancak 19. yüzyılda kendi sınırlarını aşmış bir kadın olarak Natevan, toplumsal yaşamdaki kadın görünürlüğünün artırılmasında günümüz kadınları için de örnek bir figürdür.

Ne var ki, Azerbaycan halkı için önemli bir değer olan Natevan'ın sanatsal yönüne ilişkin literatürde kaynaklara rastlansa da onun lider kadın olma yönüne ilişkin çok az vurgu yapıldığı görülmektedir. Ayrıca Natevan'ın önemli bir tarihsel figür olmasına karşın, Türkçe literatürde çok az çalışmaya konu edildiği ifade edilmelidir. Bu nedenle çalışma, dünyada kadın liderler içinde özel bir yer verilmesi gereken Natevan'ın liderlik özelliğine dikkat çekme amacını

---

¹ Aydın Qarabağlı, *Azərbaycanın Qarqar Uruqları və Amazonlar*, Mütercim, Bakı, 2015.

taşımaktadır. Bu çalışma ile yaşamış olduğu tüm zorluklara rağmen sanata, topluma ve en önemlisi kendine katkı sunmaya devam eden ve Azerbaycan siyasi ve edebi yaşamında ismi ön sıralarda saygı ile anılan Natevan'ın yaşamına farklı açılardan odaklanılmakta ve onun liderlik özelliği üzerinde durulmaktadır.

19. YÜZYILDA KADINLARIN MEVCUT KONUMLARI ÜZERİNE

Fransız Devrimi ile birlikte insan haklarına yapılan vurgu aynı dönemde kadın haklarını kapsayacak nitelikte olmasa da devrim, kadınların bilinçlenmeleri yönünde önemli bir dönüm noktası olmuştur. 18. yüzyılın önemli kadın hakları savunucularından olan Mary Wollstonecraft, kadınların erkekler tarafından sömürülmesine karşı çıkarak onların eğitilip iyi birer yurttaş haline getirilmesini savunmuş; kadınların statüsel olarak geride kalmalarının sebebinin mevcut düzen ve eril zihniyet olduğunu ifade etmiştir.²

Aynı dönemde gerçekleşen diğer devrim olan Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan teknolojik gelişmeler üretim-tüketim döngüsünün daha kısa sürede daha yüksek çıktı ile gerçekleşmesini sağlarken, ortaya çıkan endüstri kentlerine doğru olan nüfus hareketi ise yeni toplumsal dönüşümlerin de habercisi olmuştur.³ Böylece değişen ekonomik-toplumsal yaşam kadın ve erkeklerin rollerinin yeniden şekillenmesine olanak sağlamıştır. Kapitalizm, bir yandan kadının iş yaşamına girmesine olanak tanırken, diğer yandan ailenin, ekonomik birim olarak değerinin azalmasına yol açması, toplumsal yaşamda kadının rolünün önemli ölçüde farklılaşmasına neden olmuştur.⁴

Bu süreçte kamusal alanı daha aktif şekilde deneyimlemeye başlayan kadınlar için birbiri ile bağlantılı bir takım zorlukların ortaya çıktığı görülmektedir. Endüstrileşmeyle birlikte, çeşitli alanlarda faaliyet göstermeye başlayan kadınların hak ve eşitlik talepleri, 19. yüzyılda örgütlü bir yapıya bürünmüş olsa da⁵ toplumsal yaşamın her alanında önemli değişimlerin ortaya çıktığı bu dönemde elde edilen hukuksal kazanımlardan kadınlar erkekler kadar faydalanamamıştır. Gelişen teknolojiler ve dönüşen toplumlara rağmen yüzyıl boyunca kadınlar daha az istihdam oranlarına, daha az siyasi görünürlüğe, daha az ve eşitsiz çalışma olanaklarına, daha sınırlı bir yaşam alanına reva görülmeyle sürdürmüştür. Kısmen elde edilen ekonomik bağımsızlık ve değişen sosyal roller kadınların geleneksel fonksiyonları üzerinde yeterli bir etki bırakamamış; cinsiyetler arası eşitsizlik bu yüzyılda da önemli bir sorun olmaya devam etmiştir.

---

²Esra Banu Sipahi ve Bahar Özsoy, **Kadın Dostu Kent İmgesi, Sorunları ve Beklentileri Bağlamında Gaziantepli Kadınlar Üzerine Bir Araştırma**, Aktaş Ofset Matbaacılık, Ankara, 2016, s. 30.

³Atıl Cem Çiçek ve diğerleri, "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme", **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 8, 2015, s. 275.

⁴Sipahi ve Özsoy, 2016, s. 31.

⁵Mehtap Yeşilorman, "Toplumsal Eşitsizlikte Kör Nokta: Kadın Eşitsizliğine Genel Bir Bakış", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11 sayı: 2, 2001, s. 278

Böylece çağdaşlaşan toplumlar Yeşilorman'ın ifade ettiği gibi kadın sorunlarının ağırlaştığı ve yerlerine yenilerinin eklendiği sosyal birimler halini almıştır.⁶

KARABAĞ HANLIĞI VE ŞUŞA KENTİ

Azerbaycan Türklerinin siyasi tarihine bakıldığında 1747 yılından Rus işgaline kadar olan yaklaşık yarım yüzyıllık süreç Hanlıklar Dönemi olarak tanımlanmaktadır.⁷ Söz konusu dönemde Azerbaycan'da onsekiz hanlık varlık göstermiştir. Safevi Devleti döneminde Azerbaycan'da oluşturulan dört beylerbeyliğinden biri olan Karabağ Beylerbeyliği Nadir Şah Efşar'ın ölümünden sonra ikiye bölünmüş ve bölgede Gence ve Karabağ hanlıkları kurulmuştur.⁸

1748 yılında Azerbaycan'ın en büyük hanlıklarından Karabağ Hanlığı (1748-1822) kurulduğunda hanlık içerisinde sadece Berde kenti bulunmaktadır. Karabağ Hanı Pənahəli Han (1748-1763) düşman işgallerinden ve siyasi çekişmelerden korunmak amacıyla önce Bayat Kalesinin, ardından Şah Bulak Kalesinin inşa edilmesini sağlamış; hanlığın başkenti olarak sırayla iki yer de kullanılmıştır.⁹ Bölgede artan savaşlar nedeniyle Han 1756 yılında, sonradan Şuşa olarak adlandırılacak Pənahabad adında yeni bir kent oluşturmuş ve zamanla burası hanlığın merkezi haline gelmiştir.¹⁰ Pənahəli Han'dan sonra iktidara gelen İbrahimxəlil Han devrinde sınırları genişleyen hanlık bağımsız bir dış politika yürütebilecek kadar güçlenmiştir. Ancak yüzyılın sonuna doğru İran'ın; 19. yüzyılda ise bir yandan İran, diğer yandan Rusya'nın bölgeye yönelik işgalleri Azerbaycan'daki hanlıkların ortadan kaldırılması ile sonuçlanmıştır.¹¹ Bu dönemde, Karabağ Hanlığı, Rusya'ya karşı Osmanlılar nezdinde destek arasa da, Osmanlıdan gerekli yardımı alamaması yüzünden 1805 yılında Rusya ile Kürekçay Anlaşmasını yaparak statüsünü bir süre daha korumuş; 1822 yılında Rusya tarafından ortadan kaldırılmıştır.¹²

Karabağ'ın başkenti olan Şuşa'nın askeri ve politik önemi büyük olmakla birlikte kent Azerbaycan'ın sanat, ticaret ve kültür merkezlerinin başında gelmiştir. Kentin nüfusu Rusya'nın bölgeye Ermeni göçünü teşvik politikası uyguladığı 19. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak Azerbaycan Türklerinden oluşmuştur. "Azerbaycan'ın milli kültür hazinesi", "Azerbaycan müziğinin beşiği", "Kafkas'ın Konservatuvarı" gibi isimlerle anılan kent, ülkenin medeniyet sembolü

---

⁶ Yeşilorman, s. 271

⁷İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, Ötüken, İstanbul, 2009, s. 453

⁸ Yaqub Mahmudov ve Camal Mustafayev, **Şuşa Pənahabad**, Təhsil, Bakı, 2012, s.17

⁹Camal, Mustafayev, "Qarabağ Xanlığı", **Resmi Azerbaycan Gazetesi**, 17.02.2015 <<http://www.-azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=62361>> (05.02.2018).

¹⁰Fəzail Ağamalı, **XVIII əsrin II Yarısı-XIX əsrin Əvvəllərində Quzey Azərbaycan Xanlıqlarında Sosial-İqtisadi Münasibətlər**, Dərs Vəsaiti, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2007, s. 137.

¹¹ Mustafayev, <<http://www.-azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=62361>>

¹² Mehmetov, s. 457.

haline gelmiştir. Bu kapsamda Şuşa'nın bir kent olarak etnik ve tarihi-mimari görünümünü belirleyen tüm karvansaraylar (Uğurlu bey kervansarayı, Hacı Emiraslan kervansarayı, Hacı Hüseyin Bey kervansarayı, Hacı Abbas kervansarayı, Qatırçı Murad kervansarayı, Şeytan Pazar kervansarayı, Hanlık Muhtar kervansarayı, Mirsiyab oğlu kervansarayı vb.), camiler (özellikle İbrahimxelil Han Camii, Yukarı Gövher Ağa mescidi, Aşağı Gövher Ağa mescidi), hamamlar (Əbdüsəməd bey hamamı, Uğurlu bey hamamı, Kadı Mirzeli hamamı vb.), bulaklar (Han kızı pınarı, Şor çeşmesi vb.), kaleler (Hazine kulesi, Əskəran kuleleri), ünlü saray ve imaretler (Penah Ali Han sarayı, Qaraböyük Hanım sarayı, Kerim bey Mehmandarov imareti, Hacı Memmedov imareti, İskender Rüstəmov imareti, Şəfərbəyov imareti, Hacıqullar imareti, Zöhrəbəyovlar imareti vb.) Azerbaycan tarihinin en önemli parçaları olmuştur. Yine kent, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Süleyman Sani Axundov, Mir Möhsün Nəvvab, Xurşidbanu Natəvan, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev gibi Azerbaycan edebiyatının ve sanatının gelişiminde önemli rol oynamış onlarca ismin de vatanıdır.¹³

19.yüzyılda Bakü başta olmak üzere Azerbaycan topraklarında petrol ve doğalgaz kaynaklarının keşfedilmesi Çarlık Rusyası'nın Ermeniler lehinde bir nüfus politikası belirlemesinde etkili olmuş; zengin topraklar Ermenilere satılmıştır.¹⁴ Karabağ'ın etnik yapısı 1832 yılında % 91 Türk (13.965 aile), % 8.4 Ermeni (6.491 aile) oranındayken (toplamda 20.546 aile), bu durum 1830'lu yılların ortalarında gerçekleşen göçler sonucunda % 64,8 Türk ve % 34,8 Ermeni olarak değiştirilmiştir.¹⁵ Art(ırıl)an nüfusla birlikte 1905-1906 yıllarında Azerbaycan'ın birçok kentinde görülen Ermeni isyanları Şuşa'da da görülmüş; Ermeniler sivil halka karşı çeşitli katliamlar gerçekleştirmiştir. Natevan'ın ve birçok sanatçının yetiştiği ve 19. yüzyılda "Küçük Paris" olarak adlandırılan Şuşa kenti yüzyıl boyunca çeşitli saldırılara maruz kaldıktan sonra 1992 yılında Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Yapılan araştırmalar, Ermeni işgalinin kentsel bir yıkıma dönüştüğünü göstermiş; kentin simgesi olarak nitelendirilen, tarihi ve medeni değeri büyük olan çoğu eser bilinçli bir şekilde tahrip edilmiştir.¹⁶

Azerbaycan'da Kadın Hakları

Çarlık öncesi dönemde Azerbaycan'da kadınların konumları değerlendirildiğinde özellikle siyasi ve medeni alanda kadın görünürlüğünün fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ülke tarihinde çok sayıda kadın hükümdarlar, şairler, düşünürler bulunmaktadır.

---

¹³ Mahmudov ve Mustafayev, s. 10-11; Ənvər Çingizoğlu ve Rizvan Qarabağlı, **Qarabağda Sənət və Sənətkarlar**, Elm və Təhsil, Bakı, 2011, s. 63-240

¹⁴ Çingizoğlu ve Qarabağlı, s. 45.

¹⁵ Mehmetov, s. 488.

¹⁶ Esra Banu Sipahi ve Bahar Özsoy, "Kafkaslarda Bir Kentkırım Örneği Olarak Şuşa". **Qafqazşünasların Birinci Beynəlxalq Forumu Bildiriler Kitabı**, Milli İlimler Akademisi, Bakü, 17-18.04.2017

Kadının annelik rolünün öne çıktığı birçok toplumda olduğu gibi Azerbaycan'ın varisi olduğu Safevi (1501-1736) toplumunda da kadınlar öncelikle bu vasıfla kutsanmıştır. Devletin kuruluş döneminde sosyal ve askeri hayatın içerisinde erkeklerle birlikte yer alan kadına büyük önem verilip saygı duyulmuştur. Özellikle saray kadınlarının bu dönemlerde diploması ve devlet siyasetinde ne kadar becerikli oldukları Safevi kaynakları ve yabancı kaynaklarda ele alınmaktadır. Caferova, çalışmasında Taçlı Hanım, Mehinbanu Hanım, Perihan Hanım ve Mehdi-Ülya Hanım'ı öne çıkarmaktadır.¹⁷ Ayrıca Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sara Hanım, II. Şirvanşah Helilullah'ın hanımı Peri Hanım, Efsanevi Tuti Bike Hatun bilinen diğer bazı isimler olarak sayılabilir.

Azerbaycan'da kadın özgürlüğüne yönelik çalışanların başında "imtiyazlı sınıf" olarak nitelendirilen sosyal tabakanın iyi eğitim almış kadınları gelmektedir. Hükümdar, diplomat, sporcu, şair ve ressam olarak kendilerini yetiştiren eğitilmiş kadınlar, Azerbaycan tarihinin önemli dönüm noktalarında yer almışlardır.¹⁸ Ülkede sanayileşme ile aydınlanmanın eş zamanlı ortaya çıkması özgür düşünce yapısının maddi refah ortamında kendisine zemin bulmasıyla bağlantılı olmuş; oluşan ulusal burjuva sınıfı çağın ihtiyacına uygun eğitim kurumu eksikliğini görmezden gelmemiştir.¹⁹ Böylece, toplumsal gelişmenin önemli ayağı kadınların eğitilmelerinde gören ve kadın hareketine yön verenler eğitime yönelmiş; ülkede birbiri ardına kız okulları faaliyete geçmiştir.²⁰

19. yüzyıla gelindiğinde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler Azerbaycan açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde kadınların eğitim seviyelerinin arttığı ve toplumsal yaşama daha fazla katıldıkları gözlemlenmektedir. Yine bu dönemde eğitim ve öğretim alanında görülen Rus etkisinin Azerbaycanlı kadınların eğitim faaliyetlerini dönüştürdüğü ve kız

---

¹⁷Sugra Caferova, **Azerbaycan Tarihinde Kadın (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2016, s. 4-5.

¹⁸ Kəmalə Haqverdiyeva, "Azərbaycan'da Gender Bərabərliyinin Təmin Edilməsi və Qadın Hərəkəti", **Tarix və Onun Problemləri**, Sayı: 4, 2009, s. 199.

¹⁹Reyhan Yakışan, "19. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Sosyal Durumunun Yenileşmesinde Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Etkileri", **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2017, 96-100.

²⁰1850 yılında eğitimci Dilber hanım, babası Mirmahmut'un yardımıyla Şamaxı'da, kendi evinde kız okulu açtıktan sonra eğitimle ilgili gelişmeler artmıştır. 1865 yılında İrəvan quberniyasında (Erivan eyaletinde) "Müqəddəs Ripsimə" cəmiyyətinin açtığı okulda faaliyet gösteren 65 kızıdan 42'si Azerbaycanlı idi. Ayrıca, öncü kadınların girişimiyle 1864 yılında Derbent'te, 1872'de Zagatala'da ve 1873'te Şuşa'da kız okulları açılmış; 1874 yılında ilk kadın spor salonu Bakü'de faaliyete başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: "Azərbaycanın ilk maarifçi qadın cəmiyyətləri", **Azadlıq**, 21. 09.2012, <<https://news.milli.az/-culture/139768.html>> (04.02.2018); Fərəcov Savalan, "Mədəni Maarifçilik tariximizdə Azərbaycan qadını", **Mədəniyyət**, 13.04.2011 <<http://medeniyyet.az/page/news/-19013/Medenimaarifcilik-tariximizde-Azərbaycan-qadini.html>> (03.02.2018). >Yine, kadınların eğitilmesi ve toplumsal yaşamın her alanında görünürlüklerinin artırılması için büyük çaba sarf eden dönemin önemli isimlerinden Zeynelabidin Tagiyev'in girişimleri ile Rusya Müslümanlarının ilk kız mektebi Bakü Müslüman Aleksandroski Kız mektebi 1901 yılında eğitime başlamıştır (Yakışan, s. 104-105).

çocuklarına yönelik öğretim kurumlarının ülke genelinde yaygınlaştırıldığı görülmektedir.²¹ Almış oldukları eğitimle birlikte belirli bir kültürel birikim elde eden Azerbaycanlı kadınlar toplumsal yaşamın her alanında varlık göstermeye başlamışlardır. Bu kapsamda özellikle sanat ve edebiyatta artan kadın görünürlüğü hem kentsel hem kırsal alana yansımış; ülkede onlarca kadın şair, yazar, ressam yetişmiştir.²²

Kadın haklarının gelişimi için gösterilen tüm bu çabalar 20. yüzyılda meyvesini vermiş ve 1918 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sadece Müslüman Türk devletleri içerisinde değil birçok Avrupa devletinden çok daha önce kadına seçme ve seçilme hakkını tanıyarak hukuksal zeminde eşitlik ve özgürlük temelli bir toplum yapısı oluşturmayı başarmıştır.

XURŞİDBANU NATEVAN

Özel Hayatı

Xurşidbanu Natevan 15 Ağustos 1832 tarihinde Karabağ'ın önemli kentlerinden olan Şuşa'da Karabağ Hanlığı'nın son varisi olarak dünyaya gelmiştir. Saray kuralları ile yetişen, devrin önemli alim ve sanatçılarından²³ ders alan Natevan'a ailede "tek inci" anlamına gelen "dürrü yekta", halk arasında ise "Xan qızı" lakabı verilmiştir.²⁴

Natevan'ın çocukluk döneminde hanedanlık buhranlı günler geçirmiş, Karabağ'ın son hakimi Mehdiqulu Han'ın ölümü ile kısa süreliğine Karabağ Hanlığı'nın başına geçen Natevan, bir yandan ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalırken, diğer yandan hanlıkların birbirleri ile olan siyasi çekişmeleri nedeniyle zor zamanlar geçirmiştir. Hanlığın varisi olarak görülen Natevan, dönemin Qafqaz canişini²⁵ Vorontsov'un ekonomik baskı ve yıldırma politikası nedeniyle Çar'ın güvendiği bir isim olan Dağıstanlı General Hasan Han Usmiyev ile evlenmek zorunda bırakılmıştır.²⁶ Bu evlilikten Mehdiqulu ve Fatmabikə (Xanbikə) adında iki

---

²¹Emre Özsoy, **Bolşevik İhtilali'nden Sonra Azerbaycan'da Kadın ve Eğitim (1917-1953)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2016, s. 76-77.

²²Gülzar İbrahimova, **XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanca Qadın Siyasəti**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AMEA İnsan Hüquqları Elmi Tədqiqat İnstitutu, Bakı, 2010, s. 75

²³Natevan'ın yetişmesinde büyük katkısı olanların başında dönemin etkin kadınlarından Gövhər Ağa (Gövhernisə) gelmektedir. Natevan'ın halası olan Gövhernisə beyim yapmış olduğu hayır işleri ve şairliği ile kuşkusuz Natevan için de örnek teşkil etmiştir. Gövhər Ağa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: (İbrahimova, s. 80-81).

²⁴Cəmil Tağıyev, **Xan Qızı**, Şur, Bakı, 2011, s. 7; Ruhıyyə Məmmədli və Sevil Əhmədova, **Tək İnci Kimi Parlayan Xan Qızı Xurşidbanu Natəvan** (Red. Səməd Məlikzadə). F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, Bakı, 2017, s. 5.

²⁵Canışinlik, 1844 yılında baş hakimliğin kaldırılması ile oluşturulan askeri ve sivil gücü elinde bulunduran birim. Birimin başında bulunan canışin sadece Çar'a karşı sorumludur.

²⁶Minəxanım Nuriyeva Təkləli, "Nigarinin ideya-məslək ortağı Xasay xan Usmiyevin XIX əsr Qafqaz-Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində yeri", **III Beynəlxalq Həməzə Nigari Türk Dünyası Mədəni İrsi Simpoziumu Materialları** (Ed. Fəriz Xəlilli və Metin Hakverdioğlu), Şamaxı/Azərbaycan, 2017, s. 65-66.

çocuğu olmuştur.²⁷ Hasan Han'ın görevi nedeniyle Natevan Vladikavkaz, Dağıstan, Şirvan, Bakü, Gence ve Nahçıvan ziyaretleri sırasında üst düzey yetkililer, yazarlar, akademisyenler ve gezginlerle bir araya gelmiştir.²⁸ Kuşkusuz bu tür seyahatler ve görüşmeler Natevan'ın kişisel gelişimine katkı sağlamış; dünya görüşünün gelişmesinde önemli bir yer tutmuştur. Bu kapsamda özellikle 1858 yılında Fransız yazar Alexandre Dumas ile tanışması ve birbirlerine karşılıklı hediyeler vermeleri önemlidir. Yeteneği, bilgisi ve kültürel birikimi ile Dumas'ı etkileyen Natevan'ın Bakü'den Şıx köyüne yol yaptırdığı bilgisi de ilk kez yazarın "Kafkasya'ya Seyahat" kitabında yer almıştır. Yine, içinde bulunduğu çevrenin kültürel birikiminden faydalanmayı başaran Natevan, Rus, Gürcü kültür topluluklarına katılmış ve bu milletlerin dillerini öğrenmiştir.²⁹

Eşinin ailesine karşı yeterince bağlı olmaması, 1864 yılında onları terk etmesi ve sonra sürgüne gönderilmesi Natevan'a boşanmak için yasal bir hak vermiştir³⁰ Diğer taraftan dönemin ruhani liderleri tarafından yüzü açık olduğu, şiir, resim ve müziğe ilgi duyduğu için eleştirilen Natevan, boşanmış bir kadın olarak çeşitli olumsuzluklar yaşamıştır. Hakkındaki söylentilere son vermek isterken, ikinci evliliğini 1869 yılında köylü sınıfı olarak tabir edilen alt tabakadan Seyid Hüseyin'le yapan Natevan bir yandan eleştirilere maruz kalırken³¹ diğer yandan ilk eşinden olan oğlu Mehdiqulu'nun evi terk etmesiyle zor günler geçirmiştir. Bu evlilikten beş evladı daha olan Natevan, 16 yaşındaki oğlu Mir Abbas'ın ölümü ile yeniden dayanılmaz sıkıntı ve acılarla karşı karşıya kalmıştır.³² 1 Ekim 1897 yılında çok sevdiği Şuşa'da yaşamını yitiren Natevan'ın ölümü şiir meclislerinde "güneşin batması" olarak tasvir edilmiştir.³³

Siyasi Yaşamı

Her ne kadar doğrudan siyasetle ilgilenmemiş olsa da Natevan'ın Han kızı olarak dünyaya gelmesi ve halkı için yapmış olduğu çalışmalar onun siyasi yönünün de varlığını göstermektedir. Şair, yaşamı boyunca maarifin, kültürün yayılmasına yardım etmiş; sosyal-kültürel etkinliklere aktif olarak katılmıştır. Yol-köprü kurulmasına, okullar açılmasına yıllık gelirden özel fon ayırmıştır. Uzak kentlerde okuyan Azerbaycanlı öğrencilere maddi açıdan yardım eden Natevan, bilim adamlarına, şairlere ve esnaflara özel önem vermiştir. Yalnızca Karabağ'la sınırlı olmayan bir yardımseverliğe sahip olan Natevan, Kafkasya'daki tüm şair ve

---

²⁷ Tağıyev, s. 8.

²⁸ Məmmədli və Əhmədova, s. 5.

²⁹ Ruhiyyə Məmmədli, **Tariximizin fəxri: Qadın hökmdarımız Natəvan**, Xurşidbanu Natəvanın anadan olmasının 180 illiyi münasibəti ilə, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi F. Köçərli Adına Respublika Uşaq Kitabxanası Elmi-Metodika Şöbəsi, Bakı, 2012, s. 6.

³⁰ Bəylər Məmmədov, **Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri**, "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, s. 8

³¹ бəйләр Мəммədoв, **Хуршид бану Натəван**, Язычы, Бакы, 1983, s. 55.

³² Məmmədov, s. 8-9; Tağıyev, s. 10

³³ Məmmədli və Əhmədova, s. 9.

sanatçılara destek olmuştur.³⁴ Döneminde 18 köy ve birkaç yayla ve fabrikaya sahip olan Natevan, sahip olduğu mal varlığının belirli bir kısmını hayır işleri için harcamıştır.³⁵

1873 yılında yüz bin manat harcayarak Şuşa kentine içme suyu getirilmesine katkı sağlayan Natevan, kent sakinlerinin yüz yıllık arzularını gerçekleştirmiştir. Doğup büyüdüğü yere hizmet konusunda son derece istekli olan Natevan, kentinin çeşme, hamam, su ambarı ve soğutucu gibi ihtiyaçlarını karşılamıştır.³⁶ Tarımı geliştirmek, binlerce insanı toprak sahibi yapmak amacıyla hükümet temsilcilerine Arazdan Mil düzüne su kanalı çekmek planını sunan Natevan, kanalın masrafını ve işin başlangıç aşamasının maliyetlerini üstlense de, yetkililerin ihmali ve Azerbaycan'a üvey evlat muamelesi yapmalarından dolayı çok istemesine karşın planını gerçekleştirememiştir.

Halkın refahı, kadın ve insan haklarının korunması için mücadele veren Natevan³⁷ bu amaçla Çar memurları ile karşı karşıya gelmekten korkmamıştır.³⁸ Halkın gelişmesi ve uluslararası alanda tanınmasını sağlamak isteyen Natevan toplumda “erkek işi” olarak tabir edilen işleri büyük bir başarı ile gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda at yetiştiriciliği ile uğraşan Natevan atları ile ünlü olan Karabağ'ın birçok ödül kazanmasını sağlamıştır.³⁹

Döneminde oldukça saygı duyulan ve sözü geçen bir kadın olması nedeniyle Natevan, liderlerle çeşitli zamanlarda da bir araya gelmiş, siyasi görüşmeler yapmıştır. Yine bu liderlerle dostluk ilişkileri de kurmuştur. Bunun bir örneği olarak, 1888 yılında Gence kentinde Çar II. Nikolay ile görüşmüş ve kendi ördüğü bir hediyeyi Çar'ın eşine hediye etmiştir.⁴⁰

Edebi Yönü

19. yüzyılda, Azerbaycan şiirinde yeni ulusal geleneğin temelini Karabağ şairleri, özellikle Şuşa'da yaşayan şairler atmıştır.⁴¹ Bu şairlerden biri olarak öne çıkan ve kendi döneminden sonra da adı yaşayan kadınlardan biri Natevan'dır. Azerbaycan siyasi tarihi açısından önemli isimlerden olan Natevan, edebi yönü ile tarihe geçmiş; Nizami, Fuzuli ve Nevai gibi şairlerden esinlenmiştir. 1850'li yıllarda adım attığı edebi yaşamında ilk şiirlerini “Xurşid” imzası altında yazmış; 70'li

---

³⁴ Məmmədli və Əhmədova, s. 6.

³⁵ İbrahimova, s. 83

³⁶ Müznib, Əlabbas, **Natəvan Xurşidbanu**, Elm və Təhsil, Bakı, 2012, s. 48.

³⁷ İbrahimova, s. 82

³⁸ M.X. Axundov, **Ömürdən Səhifələr**, Yazıçı, Bakı, 1992, s. 29-30.

³⁹ Natəvan Xurşidbanu, **Əsərləri**, Lider nəşriyyat, Bakı, 2004, s. 11 <http://www.ebooks.az/book_ruW4mv3l.html> (04.02.2018)

⁴⁰ Tağıyev, s. 10

⁴¹ Flora Xəlilzadə, “Ədəbi abidələr”, **Mədəniyyət Qəzeti**, 23.11.2012 <http://medeniyyet.az/page/news/887/Edebi-abideler.html>. s. 13_s. 13 (08.02.2018).

yıllardan itibaren ise "Natevan"⁴² (çaresiz, zayıf, hasta) takma adı altında derin içerikli gazeller kaleme almıştır.⁴³

Şiirlerinde genellikle romantik ve duygusal bir temaya yer veren Natevan gerçekliklerden tamamen uzaklaşmamış; hayata, varlığa, politikaya ve adaletsizliğe kayıtsız kalmamıştır. Örneğin, kaleme aldığı şu satırlarda feodal dünyanın adaletsiz yasalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir.⁴⁴

*Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı!
Nə də bu aləm əra dil müqəyyədi-qəm olaydı!*

“Aşk” teması da, Natevan'ın şiirlerinde oldukça sık işlenmiş; şiirin kahramanı yaşadığı dönemin koşulları nedeniyle duyduğu hisleri açığa çıkaramamıştır.⁴⁵

*Dilbərə, dərdi dilimdən belə unvan etdim,
Ki, qəmi hicrdə dil mülkünü viran etdim.*

* * * * *
*Mümkün olmaz mənə vəslin, bilirəm, həşrə kimi,
Ol səbəb məskənini kuhi biyaban etdim.*

*Eşq sultanı məni qətlimə fərman gətirib,
Etmədim tərki-vəfa, taəti-fərman etdim.*

Özel hayatında meydana gelen üzücü olaylardan etkilenerek 1885-1886 yılları arasında yazdığı silsile şiirler, Natevan'ın yaratıcılığının diğer bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu eserlerde oğlunun ölümü ile ağır mateme giren, manevi sarsıntılara maruz kalan ve gözyaşları içerisinde boğulan “mutsuz bir anne”nin duyguları açığa vurulmaktadır.⁴⁶ Örneğin şu dizelerde Natevan oğluna seslenmektedir:

*Sabahadək oturub çəkmişəm cəfalərini,
Boyum bərabərisən indi, əlaman getmə!*

*Sən Allah, ey qara torpaq, onu əziz saxla,
Odur mənim gözümün nuru, ey məzar, əfsus!*

Şiirlerinde kadın sorunlarına da değinen Natevan, kadınların isteklerine ve haklarına erişememelerinin nedeni olarak toplumsal ilişkileri ve sosyal çevreyi göstermektedir.⁴⁷ Toplumsal zıtlıklara, insanların özgür ve mutlu olamamalarına

---

⁴²Bazı çalışmalarda, yaşadığı acılar nedeniyle Natevan'ın aslında “Natamam” takma adını kullandığı ifade edilmektedir (Tağıyev, s. 4).

⁴³ Məmmədli və Əhmədova, s. 4.

⁴⁴ Məmmədov, s. 5; Məmmədli və Əhmədova, s. 4.

⁴⁵ Məsud Əlioğlu, **Darıxan Adamlar**, Təhsil, Bakı, 2009, s. 98

⁴⁶ Məmmədli və Əhmədova, s. 8.

⁴⁷ İbrahimova, s. 85.

çözüm yolları arayan Natevan, şiirlerinde Azerbaycan kadınlarının şikâyet ve perişanlıklarını kaleme almıştır.⁴⁸

Natevan'ın ilk eşinin işi sebebiyle beş yıla yakın Tiflis'te yaşaması onun şairliğinin yanı sıra resim yeteneğinin gelişmesine de katkı sağlamıştır. 1886 yılında “Gül Defteri” ismi altında toplanan albüm resimlerinde doğu üslubunda işlenmiş süs ve motifler dikkat çekmektedir.⁴⁹

1872 yılında kendi teşebbüs ve maddi katkısı ile “Məclisi-üns” adında edebi bir meclis oluşturan Natevan, bir yandan dönemin şairlerinin bir araya gelmesine diğer yandan ise Şuşa'da edebi kimliğin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Meclis içerisinde bir araya gelen şair ve sanatçılar edebiyat ve müzik hakkında görüşler bildirip bilimsel sohbetler gerçekleştirmişlerdir.⁵⁰ Yirmi yıl başında bulunduğu mecliste Azerbaycan, Fars dillerinin yanı sıra Çağatay dillerinde de önemli eserler kaleme alınmıştır. Yine, Xaqani, Nizami və Füzuli gibi şairlerin etkisinde kalan mecliste klasiklerden tercümele de yapılmıştır.⁵¹

NATEVAN'IN LİDERLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

19. yüzyılda Azerbaycan'daki hanlıklardan Karabağ Hanlığı'nın son varisi olarak dünyaya gelen Xurşidbanu Natevan her ne kadar “han kızı” olarak isimlendirilse de bir lider gibi düşünüp halktan biri gibi yaşamış örnek kadınlardandır. Diğer bir ifade ile içinde yaşadığı dönemde öncelikle bir kadın olarak yaşadığı sorunlarla mücadele etme ve ayakta kalma, önderlik etme, yönetme, yenilikler getirme, devlet yönetiminden sanat ve edebiyata değin ilişki ağlarını genişletme ve bu ağlardan liderlik ettiği toplum adına en iyi biçimde yararlanma becerisi göstermiştir.

Bir kadın olarak Natevan'ın yüzleştiği ilk sorun babasının ölümünden sonra karşı karşıya kaldığı siyasi ve ekonomik baskılar nedeniyle kurgulanmış bir evlilik yapmış olmasıdır. Bir yandan çok sevdiği Şuşa'dan ayrılmak zorundan kalan, diğer yandan aradığı mutluluğu evlat sevgisi ile dolduran Natevan, bu süreçte içinde yaşadığı toplulukların bilgi ve kültür birikimlerinden faydalanmış; döneminin adaletsizliklerini, haksızlıklarını sorgulamıştır. Yaşamda karşılaştığı zorlukları, çektiği sıkıntı ve acıları şiirlerine büyük bir başarı ile yansıtan Natevan ismini Azerbaycan edebiyat tarihinde ölümsüzleştirmiş; eserleri ile büyük beğeni toplamıştır.

Döneminin önemli şairlerinden biri olarak içinde yaşadığı kentin sanatsal yaşamına büyük katkı sunan Natevan, aynı zamanda Şuşa kenti ile simgeleşmiş

---

⁴⁸Мəммədov, s. 11-12; 3. Ибраһимов, *Азәрбайчан Гадынларынын Гəһрəман Кəчмишиндэн*, Азəрнəшр, Бақы, 1943, s. 29.

⁴⁹“Natevan bir qadının başına gələn ən böyük...”, *VirtualKarabakh.az* <http://baymedia.az/news.php?id=50132#.WmpRSKhl_IU> (03.02.2018)

⁵⁰Zaman Əsgərli, “Dir Daha Natevan Haqqında” <<http://www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=247>> (03.02.2018).

⁵¹ Məmmədli və Əhmədova, s. 7.

bir kadındır. Günümüzde işgal altında bulunan ve 26 yıldır kederin hakim olduğu bu kentte sadece tarih değil, Natevan gibi birçok sanatçının geçmişi, birikimi ve anıları işgal edilmiştir. Yaşadığı zorluklar ve kadın olduğu için aldığı eleştirilere rağmen Şuşa kentinin ve halkının gelişmesi, eğitimin yaygınlaşması, sanatın ve sanatçının korunması için önemli çalışmalar yürüten Natevan, günümüzde Azerbaycan'da saygı ile anılan kadınların başında gelmektedir. Hem bir anne, hem bir kadın hem de edebi birikimi sayesinde şair kimliklerini başarı ile taşıyan Natevan, günümüzde Azerbaycan'a olduğu kadar tüm dünya kadınlarına örnek teşkil eden öncü ve lider kadınlardan biri olmayı sürdürmektedir.

Çalışmada, Azerbaycan kadınları için özel bir yeri ve önemi olan Natevan, çeşitli yönleriyle ele alınarak, onun kendi halkının lideri olarak taşıdığı anlam üzerinde durulmuştur. Hanlık mensubiyeti bağlamında eline aldığı liderlik bayrağını, kültürel birikimi ve sanatsal yeteneği ile birleştiren, karşı karşıya kaldığı sorunları büyük bir azimle göğüsleyen Natevan, sözü edilen zorluklardan güçlenerek çıkmış ve Azerbaycanlı kadınlara örnek olmuştur. Yalnızca kadın hakları konusunda değil, sosyal haklar ve sosyal politika alanında da önemli çalışmalar yapmış ve servetini bu uğurda harcamış bir lider olan Natevan, ömrü boyunca sosyal adaletin sağlanması için çalışmıştır.

Bu çalışma, Türkçe literatürde yeterli ilgiyi görmemiş bu önemli kişiliği edebi ya da tarihsel açıdan ele almaktan çok onun farklı özelliklerine ve nihayet topluma önderlik etme yönüne odaklanmıştır. Azerbaycan halkının en önemli değerleri arasında sayılan Natevan'ın liderlik özelliğine ilişkin olarak Azerbaycan dilindeki ve Rusça literatürdeki çalışmalarda dahi vurgu yapılmamış olması, bu çalışma için önemli bir sınırlılığı oluşturmuş, aynı zamanda da çalışmanın özgünlüğünü güçlendirmiştir. Bu bağlamda, farklı disiplinlerden farklı bakış açılarıyla yapılacak çalışmalarla Natevan'ın Türkiye'deki tanınırlığının artırılması ve karşılaştırmalı çalışmalar için temel yazının geliştirilmesinin bir gereklilik olduğunun altı önemle çizilmelidir.

KAYNAKÇA

“Natəvan bir qadının başına gələn ən böyük...”, **VirtualKarabakh.az** http://baymedia.az/-/news.php?id=50132#.WmpRSKhl_IU (03.02.2018)

“Azərbaycanın ilk maarifçi qadın cəmiyyətləri”, **Azadlıq**, 21. 09.2012, <https://news.milli.az/-culture/139768.html> (04.02.2018)

Ağamalı, Fəzail. **XVIII əsrin II Yarısı-XIX əsrin Əvvəllərində Quzey Azərbaycan Xanlıqlarında Sosial-İqtisadi Münasibətlər**, Dərs Vəsaiti, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2007.

Axundov, M.X. **Ömürdən Səhifələr**, Yazıçı, Bakı, 1992.

Caferova, Sugra. **Azerbaycan Tarihinde Kadın (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2016.

Çiçek, Atıl Cem, Selçuk Aydın, Bülent Yağcı. "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme", **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 8, 2015, ss. 269-284.

Çingizoğlu Ənvər və Rizvan Qarabağlı. **Qarabağda Sənət və Sənətkarlar**, Elm və Təhsil, Bakı, 2011.

Əlabbas, Müznib. **Natəvan Xurşidbanu**, Elm və Təhsil, Bakı, 2012.

Əlioğlu, Məsud. **Darıxan Adamlar**, Təhsil, Bakı, 2009.

Əsgərli, Zaman. "Dir Daha Natəvan Haqqında" <http://www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=247> (03.02.2018).

Haqverdiyeva, Kəmalə. "Azərbaycan'da Gender Bərabərliyinin Təmin Edilməsi və Qadın Hərəkəti", **Tarix və Onun Problemləri**, Sayı: 4, 2009, ss. 196-206

İbrahimova, Gülzar. **XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda Qadın Siyasəti**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AMEA İnsan Hüquqları Elmi Tədqiqat İnstitutu, Bakı, 2010.

Mahmudov, Yaqub və Camal Mustafayev. **Şuşa Pənahabad**, Təhsil, Bakı, 2012.

Mehmetov, İsmail. **Türk Kafkası'nda Siyasi və Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azərbaycan Tarihi**, Ötügen, İstanbul, 2009.

Məmmədli, Ruhıyyə və Sevil Əhmədova. **Tək İnci Kimi Parlayan Xan Qızı Xurşidbanu Natəvan** (Red. Səməd Məlikzadə). F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, Bakı, 2017.

Məmmədli, Ruhıyyə. **Tariximizin fəxri: Qadın hökmdarımız Natəvan**, Xurşidbanu Natəvanın anadan olmasının 180 illiyi münasibəti ilə, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi F. Köçərli Adına Respublika Uşaq Kitabxanası Elmi-Metodika Şöbəsi, Bakı, 2012.

Məmmədov, Bəylər. **Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri**, "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.

Mustafayev, Camal. "Qarabağ Xanlığı". Resmi Azərbaycan Gazetesi, 17.02.2015 <http://www.-azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=62361> (05.02.2018).

Nuriyeva Təkləli, Minəxanım. "Nigarinin ideya-məslək ortağı Xasay xan Usmiyevin XIX əsr Qafqaz-Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində yeri", **III Beynəlxalq Həməzə Nigari Türk Dünyası Mədəni İrsi Simpoziumu Materialları** (Ed. Fariz Xəlilli və Metin Hakverdioğlu), Şamaxı/Azərbaycan, 2017, ss. 65-72

Özsoy, Emre. **Bolşevik İhtilali'nden Sonra Azərbaycan'da Kadın ve Eğitim (1917-1953)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2016.

Qarabağlı, Aydın. **Azərbaycanın Qarqar Uruqları və Amazonlar**, Mütercim, Bakı, 2015.

Reyhan Yakışan, “19. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Sosyal Durumunun Yenileşmesinde Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Etkileri”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2017, ss. 92-111.

Savalan, Fərəcov. “Mədəni Maarifçilik tariximizdə Azərbaycan qadını”, **Mədəniyyət**, 13.04.2011 <http://medeniyyet.az/page/news/-19013/Medenimaarifcilik-tariximizde-Azerbaycan-qadini.html> (03.02.2018).

Sipahi, Esra Banu ve Bahar Özsoy. “Kafkaslarda Bir Kentkırım Örneği Olarak Şuşa”. **Qafqazşünasların Birinci Beynəlxalq Forumu Bildiriler Kitabı**, Milli İlimler Akademisi, Bakü, 17-18.04.2017, ss. 235-242

Sipahi, Esra Banu ve Bahar Özsoy. **Kadın Dostu Kent İmgesi, Sorunları ve Beklentileri Bağlamında Gaziantepli Kadınlar Üzerine Bir Araştırma**, Aktaş Ofset Matbaacılık, Ankara, 2016.

Tagiyev, Cəmil. **Xan Qızı**, Şur, Bakı, 2011.

Xəlilzadə, Flora. “Ədəbi abidələr”, **Mədəniyyət Qəzeti**, 23.11.2012 <http://medeniyyet.az/page/-news/887/Edebi-abideler.html>. s. 13 (08.02.2018).

Xurşidbanu Natəvan. **Əsərləri**, Lider nəşriyyat, Bakı, 2004, s. 11 http://www.ebooks.az/book_-ruW4mv3l.html (04.02.2018).

Yeşilorman, Mehtap. “Toplumsal Eşitsizlikte Kör Nokta: Kadın Eşitsizliğine Genel Bir Bakış”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11 sayı: 2, 2001, ss. 269-280.

Ибраһимов, З. **Азәрбайчан Гадынларынын Гәһрәман Кәчмишиндән**, Азәрнәшр, Бакы, 1943.